

Field : Literature

Type : Review Article

Received:27.09.2017 - *Corrected*:18.10.2017 - *Accepted*:26.11.2017

Aşk-ı Memnu: Yitik Cennetler¹

Arsev Ayşen ARSLANOĞLU YILDIRAN

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Artvin, TÜRKİYE

E-Posta: arsevarslanoglu@gmail.com

Öz

Tarihsel açıdan ilk Türk romanı olmamasına rağmen pek çok kişi tarafından ilk ‘gerçek’ Türk romanı olarak kabul edilen Aşk-ı Memnu, Ahmet Hamdi Tanpınar’ın ifadesi ile bir satranç oyununa benzemektedir. Romanın incelenmesinde tek bir karakter üzerinde odaklanmak eksik bir değerlendirmeye yol açacağından bu satranç oyununda yer alan tüm karakterler arasındaki dinamikler üzerinde durmak son derece önemlidir. Genç kızlık hayallerinin gerçekleşmesi umudu ile Adnan Bey’le evlenen Bihter’in istediklerine ulaşamamasının hayal kırıklığı ile Behlül’le yasak bir aşk ilişkisine yönelmesi ancak bu ilişkide de ihanete uğraması, özkıyım kararı ile sonuçlanır. Her ne kadar ‘trajik başarısızlığı’ ile Bihter ön planda olsa da süreçteki etkin rolü açısından her bir karakter incelemeyi hak etmektedir. Bu doğrultuda, bu çalışmada psikanalitik açıdan romana yaklaşılabilecek ve karakterlerin yaşamını belirleyen psikodinamikler hakkında kapsamlı bir kavrayış elde edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: aşk, nesne ilişkileri, psikanaliz

¹ Halit Ziya Uşaklıgil’in Romanlarında Aşk ve Nesne İlişkileri başlıklı yüksek lisans tezinden derlenmiştir.

Aşk-ı Memnu: The Lost Heavens

Abstract

Aşk-ı Memnu, which is accepted as the first “real” Turkish novel despite its not being the first one in terms of chronology, reminds a chess game in Ahmet Hamdi Tanpınar’s words. Since focusing on a single character will cause an insufficient evaluation, it is very important to focus on the dynamics among the characters active in this chess game. The fact that Bihter, who has married Adnan Bey with the hope to get her dreams realized, inclines toward a forbidden love with Behlül but that she is betrayed by him results in her decision to commit suicide. No matter how prominent Bihter is due to her “tragic failure” in the novel, each character deserves analysis with his/her active and determining role in this process. In this respect, the novel will be analyzed from a psychoanalytic perspective and it will be attempted to get a comprehensive understanding about the dynamics which determine the characters’ lives.

Keywords: love, object relations, psychoanalysis

Giriş

Aşk-ı Memnu, Halit Ziya Uşaklıgil'in yapıtları arasında eleştirilenlerin en çok dikkatini çekmiş olan romandır. Tarihsel açıdan ilk Türk romanı olmamasına rağmen, pek çok kişi Aşk-ı Memnu'yu ilk "gerçek" Türk romanı olarak nitelendirmiştir. Fethi Naci'nin "Aşk-ı Memnu" başlıklı yazısında yer alan "Aşk-ı Memnu yaşamasını sürdüren ilk Türk romanı. Tarih açısından değil, edebiyat açısından ilk Türk romanı" (28) şeklindeki sözleri kuşkusuz birçok eleştirinin görüşünü de yansıtmaktadır. Öte yandan, romanın neyi anlattığı ve "kimin romanı" olduğu konusunda çeşitli yorum ayrılıkları doğmuştur. Aşk-ı Memnu'nun tek bir karakterin öyküsü olduğunu ileri sürmek, üzerinde odaklanılan karakter için haklı saptamaları ortaya koyarken tüm karakterler dikkate alındığında eksik kalacaktır. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Mai ve Siyah ve Aşk-ı Memnu" başlıklı yazısında "Pek az roman Aşk-ı Memnu kadar satranç oyununa benzer" (Tanpınar: 1977, 280) sözleriyle ortaya koyduğu saptama, yorum ayrılıklarına da açıklık getirir. Satranca benzeyen bu romanda çeşitli eleştirilenler, farklı hamlelerle sonuca ulaşıldığını düşünmüşlerdir. Bu benzetmeye dikkatle bakıldığında, satranç oyununda tüm taşların sonuçta etkin rolü olmasından dolayı romandaki tüm karakterlerin romanın kurgusunda son derece önemli olduğunu söylemek mümkündür.

Roman, Firdevs Hanım ile Bihter ve Peyker adlı kızlarının sandal gezintisinin anlatılmasıyla başlar. Adnan Bey'i gören anne ve kızları arasında Adnan Bey hakkında bir konuşma geçmektedir. Anne ve kızları arasındaki ilişkide bazı sorunlar olduğu, bu konuşmayla anlaşılır. Sonraki bölümlerde Firdevs Hanım ve kızlarının yaşamı ile Adnan Bey'in köşkündeki yaşamın anlatılması, Bihter ile Adnan Bey evliliğinin anlaşılmasını kolaylaştırır. Bihter, genç kızlık hayallerinin gerçekleşmesi umuduyla, yaşlı ancak zengin olan Adnan Bey'le evlenir. İsteddiği her şeye sahip olacağını düşünerek geldiği köşkte kendini bir "yabancı" olarak hissetmesi, evliliğinde istediği doyumunu elde edememesi, Bihter'i Behlül'le yasak bir aşk ilişkisine yöneltir. Bihter, iç çatışmalarına Behlül'ün kendisine ihanet etmesi eklenince özkıyımaya karar verir ve diğer insanların gözünde "ahlâkî açıdan düşmüş" bir kadın konumuna düşmeden yaşamı sona erer. Aşk-ı Memnu, kurgusu dikkate alındığında, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın benzetmesini kullanırsak, tüm taşların etkin olduğu bir satranç oyununu çağrıştırmaktadır. Böyle ustalikle kurgulanmış bir roman için bugüne dek yapılan çalışmalarda neler söylenmiştir? Yasak aşkın ahlâkî açıdan sorgulaması, yaş farkı fazla olan evliliklerde olabilecek problemler, hazır yiycilerin yaşamları ve Batılılaşma ile birlikte gelen sorunlar, eleştirilerde en çok ele alınmış noktalar. Belirtilenlerin tümüne dayanan eleştiriler mümkündür; her biri çeşitli açılardan haklı çıkarılabilir. Ancak, tek bir açıdan yapılan eleştiriler, romanın bütününe yönelecek kadar kapsamlı olmayacaktır. Bu nedenle, çalışmanın bu bölümünde, tek karakter yerine tüm karakterler üzerinde, tek bir olay yerine roman kurgusu açısından önemli tüm olaylar üzerinde bir inceleme yapılacaktır.

Bihter, Aşk-ı Memnu üzerine yapılan pek çok çalışmada en fazla üzerinde durulan karakterdir. Alison Sinclair, *The Deceived Husband (Aldatılan Koca)* adlı kitabında, eşine ihanet sonucu okurların tüm ilgisini üzerinde toplayan ve Bihter'in durumunda olduğu gibi sonraki edebiyat eleştirilerinin merkezinde yer alan karakterlerin trajik yaşamları için şu noktaya dikkat çeker: "Edebiyat okumaları ve edebiyat yapıtlarının kendileri, başarılı—bu terimin aynı zamanda "başarılı başarısızlık" fikrini de kapsayabileceğini savunabilirim—yani trajik başarısızlığı bizim ilgamızı çekecek şekilde anlatılan karakter üzerinde yoğunlaşma eğilimine sahiptir" (Sinclair, 1993: 25). Bu saptama göz önünde bulundurulduğunda, *Aşk-ı Memnu* okumalarının neden şimdiye dek Bihter üzerinde yoğunlaştıkları anlaşılabilir. Ancak, Bihter'in trajedisinin son derece açık olması, diğer karakterlerin trajedilerini göz ardı etmeyi haklı

çıkarmaz. Ayrıca romandaki tüm kurgusal kişilerin Bihter'in "başarılı başarısızlığında" önemli paya sahip olduğu düşünüldüğü zaman romanı tüm karakterlerin öyküleri ve bu öykülerin kesişim düzlemlerinde inceleme gerekliliği doğar. Bu nedenle, bu çalışmada Bihter'in yanı sıra tüm diğer karakterler, aşk ve ihanet temasının yanı sıra kıskançlık, yaşlanma korkusu, suçluluk gibi temalar açısından incelenecektir. Kuşkusuz böyle kapsamlı bir romanın incelemesinde her zaman farklı okumalar mümkündür; burada ise romana psikanalitik açıdan yaklaşılarak psikolojik dinamikler hakkında daha geniş bir kavrayış elde edilmesi hedeflenmektedir.

Roman, Bihter'in yaşadığı ana süreç üzerinde yoğunlaşsa da ikinci bir süreçten söz etmek de mümkündür: babasının Bihter'le evlenmesiyle birlikte başta babası olmak üzere tüm sevdiklerini kaybeden Nihal'in yaşadıkları. Diğer karakterlerle ilgili her türlü bilgi, bu iki sürecin psikodinamiklerini anlamak açısından önem taşır. Bu nedenle, Adnan Bey-Bihter evliliği ve Bihter-Behlül ilişkisinden önce iki ilişki sürecinin incelenmesi gereklidir: "Melih Bey takımı"ndan olan Firdevs Hanım ve kızlarının ilişkileri ve eşinin ölümünden sonra Adnan Bey'in çocukları Nihal ve Bülend'le ilişkileri. Böyle bir yaklaşım, mutluluk için ideal görünen bu evliliğin iki tarafa da mutluluk vermemesinin neden-sonuç ilişkileri açısından son derece doğal bir durum olduğunu ortaya koyar.

Firdevs Hanım ile kızlarının ilişkisine bakıldığında Bihter ya da Peyker'den çok anneleri dikkati çeker. 45 yaşında, ancak Selim İleri'nin deyişi ile "ölümsüz dişiliğe tutkun" (İleri, 1999:184) bu kadına kızlarının sürekli ilerleyen yaşını anımsatması anne ve kızlarının ilişkisinde birtakım sorunlar olduğunu ortaya koyar: "Peyker'in manalı bir kelimesi, Bihter'in insafsız bir tebessümü güya bu iki genç vücudun gençlik muzafferiyetini hâlâ genç kalmak isteyen bu validenin harap ve fersude [yıpranmış] kırkbeş senesine çarpardı" (20). Kızlarının doğumunun daha ilk anda Firdevs Hanım için mutluluk nedeni olmak yerine "iki mühim musibet darbesi hükmünde [iki önemli felâket değerinde]" (26) oluşu ve tüm davranışlarına bu duygunun yansması, anne ve kızları arasında sevgiye dayalı bir ilişki kurulmasının olanaksız olduğunu düşündürür. Firdevs Hanım başta gençliği olmak üzere, ilgiyi, parayı ve Adnan Bey'i elinden alan kızlarına karşı annelik duyguları değil, düşmanlık beslemektedir. Evliliğinde istediklerinin hiçbirini elde edemediğini düşünen Firdevs Hanım'ın çocuklarını adeta sahiplenmeyerek, gün geçtikçe gençliğe ve dişiliğe daha fazla tutunması, belirgin kişilik özellikleridir.

İstanbul'un seyranları [gezinmeleri] takviminde ismi silinemeyen, hâlâ silinemeyecek görünen, hayatından her sene geçtikçe gençliğe daha ziyade asılan bu kadın, beyazlığını saklamak için sarıya boyadığı saçlarıyla, taravetinin [tazeliğinin] izmihlalini [yok oluşunu] örtmek için düzgünlere sıvadığı simasıyla [yüzüyle] kendisini o kadar aldatmış, henüz tazeliği vehminin içine öyle bir fikir dalaletiyle [düşünce saplantısıyla] nefisini tevdi etmiş [kendini bırakmış] idi ki, Peyker'le Bihter'in yaşlarını– birinin yirmi beş, ötekini yirmi iki senesini– unutarak onları bütün bu tebessümlerden, bu takiplerden hisse alamayacak kadar çocuk zannedirdi. (19)

Yaşamın kendisine istediklerini vermediğini düşünen Firdevs Hanım, kızları da dahil olmak üzere her şeyden bunun intikamını almak ister gibi görünür. Ancak, erkeklere karşı tüm çekiciliğini sergilemek için farklı bir tutum takınır. Erkeklerin onun yaşamında tek çıkış olması, bu tutumun altındaki nedeni açıklar: Zengin bir erkekle evlenirse hem maddi hırslarını hem de dişiliğini tatmin edebilecektir. Böyle bir evlilik, aynı zamanda, ilk evliliğinde kaybettiğini düşündüğü zamanı telafi etme duygusu da verecektir. Ancak görünürde tüm

sorunları çözmeye gücüne sahip bu evliliğin bir türlü gerçekleşmemesi Firdevs Hanım'ın tatminsizliğini artırır. Kızlarına yönelik düşmanca tavır da aslında tatminsizliğinin şiddetinden doğar. Kendisinin yaşamı boyunca değerlendiremediği ya da karşısına çıkmayan fırsatların şimdi Peyker ve Bihter'e sunulma olasılığı onun kızlarına olan düşmanlığını ve yaşam hırsını artırır. Kızlarının sahip olabileceği güzel şeylere engel olmaya çalışarak kendisinin elde edemediklerinin intikamını alır. Firdevs Hanım'ın kızlarının yaşlarını unutmaması ise onun kendi gerçekliği ile yüzleşmek istemediğini gösterir. Kızlarının artık birer yetişkin olması, kendisinin yaşlanmakta olduğu anlamına geldiği için "gençliğine tutkun" olan Firdevs Hanım'ın yaşları unutmaması, aynı zamanda zamanın geçtiğini yadsımasıdır.

Firdevs Hanım'ın yaşamındaki duruşuna bakıldığında onu hasetli itkilerin yönlendirdiğini söylemek hatalı olmaz. Bu noktada, Melanie Klein'in haset hakkındaki tanımlamasını anımsamak gerekiyor: "Haset, arzulan bir şeyin başka birine ait olduğu ve bize değil de ona haz verdiği inancının yol açtığı kızgın bir duygudur; hasetli itki, o istenen şeyi sahibinden çekip almaya ya da bozmaya, kirletmeye yönelir (Klein, 1999: 23). Bu tanım, Firdevs Hanım'ın hem kızlarına zarar verme eğilimini, hem de adeta "yaşamın özünü kurutmaya" yönelik tavrını açıklar. Yaşamın kendisine vermediklerini şimdi Adnan Bey'le evlenme şansı şeklinde Bihter'e vermesi, onun hasetli itkilerini harekete geçirmiştir. Behlül'ün Firdevs Hanım'a ilişkin gözlemi hasedinin şiddetini açığa çıkarması bakımından önemlidir: "Bu kadının anneliğinde öyle bir yırtıcılık vardı ki Behlül'ü korkutuyordu. Bu bir ana değil, kızlarının saadetine düşman bir rakip idi" (399). Firdevs Hanım'ın kızlarının mutluluğuna düşmanlığı, onları kendisinden yıllarını çalan rakipler olarak da görmesiyle ilişkilidir. Peyker'in evliliği, onun çocuk sahibi olarak annesini "büyükanne" olma korkusu ile yüz yüze bırakması ve ardından Bihter'in evliliği, Firdevs Hanım'a, sürekli geçen, onun bakış açısından kaybolan yılları anımsatır. Kızları ona geçen yılların ve istediklerini elde edememesinin anıtı gibi görünür. Yaşam insafsız bir süreçtir: "İşte seneler insaftan mahrum bir seri cereyan ile [akışla] hep geçiyor ve Firdevs Hanım'ın hülya dolu gözlerine karşı altın iltima[pırlıltısı] ile parlayan o kesenin şaşaaası [görmemi] hep taliin [kaderin] kıskanç elinde sönüyordu" (28). Firdevs Hanım'ın bakış açısından yaşam insanın tüm istediklerine sahiptir: bol eğlence, iyi bir evlilik ve zenginlik. Bu anlamda, yaşam, Firdevs Hanım için kızları gibi rakip değil, onun tüm istediklerine sahip ancak bunları ondan esirgeyen bir süreçtir. Tüm istenenlere sahip olması ve Firdevs Hanım tarafından sonsuz mutluluk kaynağı olarak görülmesi nedeniyle yaşamı, sınırsız süt ve sevgi kaynağı olan anne memesine benzetmek hatalı olmayacaktır. Haset duygusunun kökeninde sınırsız süt ve sevgi verme yetisi olan anne memesinin bunları kendi doyumunu için alıkoyduğu inancı vardır (Klein, 1999: 25). İlksel nesne olan anne memesinin çocuğu süttten yoksun bıraktığı yanılsaması, Firdevs Hanım'ın yaşamında, onun tüm istediklerini kendisinden esirgediğini düşündüğü yaşam için geçerli hâle gelmiştir. Sürekli rekabete dayalı olan kişiler arası ilişkilerinde bu sanı önemli rol oynar. Ölümü ve geçen yıllarını sürekli yadsıması, bilinç dışında, yaşama karşı elde edilemeyen başarıyı ölüme karşı elde etme arzusundan kaynaklanıyor olabilir. Geçen yılları reddederek bir anlamda zamanı durdurmakta ve ölümü kendisinden uzak tutmaktadır. Kendisi için asıl acının Adnan Bey'in köşkünde yalnız kaldığında başlaması, bir anlamda bu yanılsamanın sarsıntıya uğradığını gösterir:

Burada kendisini o büyük sofanın bir köşesinde köhne, metruk [kullanılmayan] bir kırık sandalye kabilinden yapıyınız bırakılmış görünce derhal hissetmiş idi ki bu yeni hayatta elim can sıkıntılarından mürekkep [oluşan] uzun saatlerle mütemadi [sürekli] bir azap saklıyor. (397)

Kuşkusuz bu yeni hayat, Firdevs Hanım'ın hiçbir şekilde değiştiremeyeceği bir gerçekle yüzleşmesini zorunlu kılar: yaşlanmaktadır, yalnızdır ve bunlar artık kendisinin tek gerçeğidir. Firdevs Hanım'ın bu yeni süreçteki tavrı romanda verilmemiştir; ancak, hiç kuşkusuz, verilen bilgilerden romanın Firdevs Hanım düzleminde bir trajik sonu vardır. Neden-sonuç ilişkileri açısından, romanın baş karakteri Bihter'in, otuz yılını mesire yerlerinde eğlencelerde geçiren annesinin yaşamdan istediği hiçbir şeye ulaşmadan giderek yaşamının sonuna yaklaştığı ve etrafına sevgisizlik saçtığı süreçte, kendi kurtuluşunu Adnan Bey'le evlenmekte bulması son derece doğaldır. Bihter, yalnızca kendi trajik yazgısının bedelini değil, annesinin trajedisinin kendi üstüne düşen gölgesinin bedelini de ödemiştir. Bihter'in evliliği, annesi ve kardeşi ile olan rekabetinde öne çıkmaktan çok annesinin yazgısından kurtulma amacına yöneliktir. Bihter annesinin otuz yıl süren eğlence hayatını kendi talihine engel olarak görmektedir. Bu engellenmişlikten dolayı hissettiği düşmanlık, kocasız kalma korkusunun geçmesiyle duyduğu rahatlık, Bihter'in Adnan Bey'in evlilik teklifini büyük bir kararlılıkla kabul etmesine neden olur:

[F]akat annesinin hayat tarzı bütün ailenin şöhreti o emelleri kapayan birer set şeklinde yükseliyordu. Böyle kendisini emellerinin husulü [gerçekleşmesi] imkânını ümit edebilmekten menettikleri için ailesine kalbinde derin bir husumet vardı. Oh! Şimdi onlardan ne güzel bir intikam vesilesi bulmuş olacaktı!..

Artık tamamıyla karar vermiş idi. Bu kararından döndürebilecek hiçbir kuvvete mağlup olmayacaktı. (47)

Bihter'in Adnan Bey'le evliliğinin anlamı sağlayacağı zenginlikle sınırlı değildir; bu evlilik, aynı zamanda Firdevs Hanım'ın hırsından, hasedinden ve toplum tarafından onaylanmayan yaşam tarzından kurtuluştur. Bihter, elli yaşındaki Adnan Bey'i kocalığa, çocukları Nihal ve Bülend'i evlatlığa kabul ederken bir anlamda onurlu bir yaşam tarzı ile "evlenmektedir". Ancak, Bihter'in böyle bir kararlılıkla ve ümitle gittiği köşkte her şey arzuladığı gibi olmayacaktır. Adnan Bey ve çocukları arasındaki ilişki, özellikle Adnan Bey ve kızı arasındaki ilişki, Bihter'in kendisini her zaman bir yabancı olarak görmesine neden olur.

Burada Nihal önemli bir kişilik olarak ortaya çıkar. Nihal'i belirleyen özelliğin Adnan Bey'e bağlılığı ve aşkı olduğunu söylemek hatalı olmaz. Freud'un Oedipus kompleksini kuramsallaştırmasından itibaren erkek çocukların anneye, kız çocuklarının babaya olan düşkünlükleri, hattâ aşkları, bilinmektedir. Bu kurama göre, Oedipus evresinde, karşı cinsten ebeveyne olan aşktan dolayı rakip olarak görülen aynı cinsten ebeveyne kin ve rekabet duyguları oluşur. Ancak, erkek çocuğun penisini, kız çocuğun da annesinin sevgisini yitirmekten duyduğu korku Oedipus kompleksinin sona ermesini sağlar. Nihal'in durumuna bakıldığında ise annenin ölümü önemli bir etken olarak ortaya çıkar. Bu ölüm, Nihal'in babasına duyduğu aşktan ve sahiplenmeden vazgeçmesini sağlayacak annenin olmaması anlamına gelir. Bu duruma Nihal'in sevgideki sağlıklı tavrı eklenince Adnan Bey'in evliliği onun için tam bir travma olmuştur. Bihter, Nihal'in yaşamında şimdiye dek olmayan rakip konumunu alır, çünkü Adnan Bey artık ona âşıktır.

Nihal'in sevgi anlayışı son derece sorunludur. Nihal sevdiklerini sahiplenmekte ve hiç kimseye paylaşmamaktadır. Adnan Bey'in ve köşkte bulunan diğer kişilerin bu sağlıklı anlayışı düzeltmeye çalışmak yerine desteklemesi, bu durumu Nihal'in kişiliğinin en belirgin özelliği hâline getirmiştir.

Onun babasına bir iptilas [düşkünlüğü], bir meftuniyeti [tutkunluğu] vardı ki hiçbir zaman tatmin edilmiş olmazdı. Daima sevilme, her vakitten ziyade, saniyeden

saniyeye teşeddüt edecek [kuvvetlenecek] bir muhabbetle sevmek için ruhunda asla teskin edilemeyen [sakinleştirilemeyen] bir ihtiyaç vardı. (101)

Burada belirtilen sahiplenme ve paylaşımı kabul etmemenin yanı sıra sevgide tatminsizlik de bir özellik olarak ortaya çıkar. Nihal, sevdiği kişileri denetim altında tutarak onları sevgi nesnelere konumuna getirir. Eşitlik temeline dayandığı düşünülen kardeş sevgisi bile romanda Nihal'in Bülend'le ilgili her konuda söz hakkına sahip olmasına ve onun yaşamını kontrol etmesine dönüşmüştür. Bülend'i diğer insanlarla paylaşmaya tahammülü olmaması, beraberinde kıskançlığı da getirir: “Onun kıskançlığında başka bir şey vardı: Herkesi Bülend'den değil Bülend'i herkesten esirgiyor, başkalarıyla onun arasına kendi kalbini koyarak ona herkesten ziyade yakın olmak istiyor zannolunurdu” (94).

Nihal'in bu tavrının köşk içinde babası ve çevresindeki diğer kişiler tarafından değiştirilmeye çalışılmaması, onun bencillik ve kıskançlık gibi duygularının güçlenmesine ve kişiliğinin temel özellikleri olmasına neden olur. Onun sevgisi, paylaşımından çok bağımlılık olduğu için sevgi nesnesini yitirme korkusu karşısında derin kıskançlık hisseder ve bencilliği yoğun şekilde ortaya çıkar. Bülend'in ondan gizli olarak annesinin odasına götürülmesi ya da Adnan Bey'in onun yanında Bülend'le ilgilenmemeye dikkat etmesi gibi davranışlar Nihal'in tavrını pekiştirmiştir. Erich Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak* adlı kitabında insanın yalnızca sevgi nesnelere ibaret olması durumunda onları yitirdiği zaman kendisini de yitireceğini, kim olduğunu bilemeyeceğini belirtir (Fromm, 1993: 159). Adnan Bey'in Bihter'le evliliği Nihal için tüm sevgi nesnelere yitirmek anlamına gelmiştir. Yaşadığı hiçbir sorunu babasına aktarmaz, çünkü Bihter'in köşke gelişi ile kendisini kayıp, hiçbir şeye hakim olmayan bir kişi olarak hisseder. Böyle bir ortamda kendisini feda etmekten kaçınmaz. İlk bakışta mazoşizm izlenimi veren bu tutum, bencilce bir özellik de taşır. Nihal, babası Adnan Bey'e bu şekilde acı vereceğini, ondan bu şekilde intikam alacağını düşünür. *Ruhçözümlemesine Giriş Konferansları*'nda Freud sevgi nesnesinin yitirilmesi durumunda öznenin kaybettiği nesne ile özdeşleşerek onu kendi egosuna yerleştirdiğini ve böylece kendisini dengelediğini belirtir (Freud, 1998: 85). Ancak Nihal hemen hiçbir zaman Oedipus karmaşasına bağlı dürtülerini bastırmak zorunda kalmadığı için böyle bir dengelemeden yararlanamaz. Erken çocukluk döneminde annesini kaybetmesi nedeniyle, anne konumunu da babanın doldurması Adnan Bey'in Nihal'in yaşamındaki önemini daha da arttırmıştır. Bihter'in köşke gelişi, Bihter'in kişiliğinden bağımsız olarak, Nihal için yeni bir trajedinin başlangıcı olmuştur, çünkü babasını da kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır.

Roman dikkatli okunduğunda Halit Ziya'nın Bihter'i bazı eleştirmenlerin belirttiği gibi “düşkün ve ahlâkî açıdan zayıf” bir kadın olarak resmetmediği görülür. Adnan Bey'in köşkünün sahibi olma düşüncesi Bihter için yalnızca serveti değil, annesinin hiçbir zaman sahip olamayacağı erdemli bir yaşamı da içine alır. Annesine benzediğinin farkında olan Bihter, babasına benzeme kararlılığı ve annesinden tamamen kopma arzusu ile, iyi bir eş ve anne adayını olarak köşke gelir. Ancak Nihal'in belirtilen özellikleri ve köşkteki hakimiyeti—Adnan Bey üzerinde Nihal'in hakimiyeti sarsılsa da köşkün çalışanları üzerinde sürmektedir—bu evliliğin Bihter'in düşlediği cennet bahçesine kavuşamayacağı habercisidir. Diğer taraftan, Firdevs Hanım'ın Bihter'e yönelik düşmanca tutumunun devam etmesi de zor günleri kaçınılmaz kılar. Belki de Bihter üzerinde annesinin davranışlarından çok hiçbir zaman onun kızı olduğunu unutturamayacak olmasının baskısı olmuştur. Behlül ile yaşadığı aşktan sonra söylediği şu sözler yenilgisinin ilânı olarak okunabilir:

Demek onun kanında, kanının zerrelere bir şey vardı ki onu böyle sürüklemiş, sebepsiz, özürsüz Firdevs Hanım'ın kızı yapmış idi. Bütün bu günahın, bu levsin

mesuliyetini [kirin sorumluluğunu] annesine atfediyordu [yükliyordu]. Bu kadına bir düşman idi, ondan nefret ediyordu, kendisini bu kadının kızı yapan kadere küsüyordu. (256)

Romanın en önemli olaylarından biri hiç kuşkusuz Adnan Bey’le Bihter’in evliliğidir. Ancak Adnan Bey karakterini yeterince tanıyabilmemiz için yeterli ipucu romanda yer almaz. Yalnızca son derece sakin bir hayatı olan Adnan Bey’in yaşamındaki en büyük olay evliliği olmuş, ancak eşinin hastalığı nedeniyle bu yıllar fedakârlıkla geçmiştir. Eşinin ölümünden sonra da çocuklarını düşünen bir baba olan Adnan Bey, ilerleyen yaşıyla giderek daha fazla artan yalnızlık kaygısı nedeniyle Bihter’le evlenmeyi ve onun gençliğine sahip olarak kaygılarından kurtulma yolunu seçer:

O zaman bu boşluğun yanında yalnız, ara sıra yalnızlığına tesliyet [avutma] bahşetmek için uğrayan çocuklarının birkaç tebessüm sadakasıyla metruk [terkedilmiş] kalp ısınamayarak, o yalnızlığın bütün kar parçaları hayatının semereden [verimden] mahrum kalmış fedakârlıklarımı kalın bir kefenle örterek, evet, yapayalnız kalacaktı. (62)

Hem Bihter’in hem de Adnan Bey’in daha önceki yaşamlarında kendilerini mutsuz eden olaylardan kurtulma aracı olarak gördükleri evliliklerinde mutluluk yanılması ancak bir yıl sürer. Bihter, köşkün tek hakimi olmak hayaliyle geldiği köşkün ruhunun kendisinden kaçtığını hissetmektedir. Yalnızlığının giderek artması ve sevme isteğinin, tutkularının doyuma ulaşmaması, sonunda, Bihter’i gerçeği itiraf etmeye zorlar. “Artık itiraf etmeliydi: İşte bir seneden beri bu hakikati görmemek için lüzum görülen mücahedeler [savaşmalar] onu daha ziyade yormuş, daha ziyade ezmiş idi; evet, itiraf etmeliydi, hep böyle olacaktı” (205).

Bu noktadan sonra Bihter’in iç çatışmaları yoğunlaşır. Ancak, bu iç sorgulama sürecinin niteliği de Bihter’in yaşamında Melih Bey Takımı’ndan olmanın ve Firdevs Hanım’ın kızı olmaktan duyduğu sıkıntının ne denli önemli olduğunu gösterir. Bihter, yasak bir aşk ilişkisini, toplumsal ahlâktan olan çekincelerinden dolayı değil, Firdevs Hanım’a benzememek için istemez. Tüm bu süreçte Adnan Bey’in tamamen etkisiz kalışı, Nihal’in bir çocuktan çok bir rakip konumuna gelişi Bihter’i yasak aşk ilişkisine bir adım daha yaklaştırır. Romanın bu aşamasında Behlül’ün önem kazanması, Tanpınar’ın deyişiyle satranca benzer kurguda Halit Ziya’nın önemli bir hamlesidir. Behlül’ün ahlâkî kimliğinin “sorgulanabilir” nitelikte sunulması da yine satranç terimleri ile ifade edilecek olursa stratejiyi tamamlamaktadır. Behlül’le ilgili olarak anlatılanlar, okurun onun hakkında yeterli bilgi elde etmesini sağlar. Galatasaray’da yatılı olarak okuyan Behlül, Adnan Bey’in yalısına haftada bir gitmektedir. Ancak romanda onun köşk halkı ile ilişkilerinden çok yaşam felsefesine yer verilmiştir. Bu çalışmada kullanılan inceleme yöntemi açısından Behlül’ün yaşam felsefesi son derece önemlidir. Behlül’ün kişiliğine de büyük oranda yansıyan dünya görüşü, Bihter’le olan ilişkisinin dinamiklerinde de belirleyicidir.

Behlül’le ilgili en uygun saptama, onun yaşamı uzun bir eğlence olarak görmesidir. Ancak, ilişkilerine bakıldığında bu hedonist bakış açısına narsisist kişilik özellikleri de eklenir. Behlül, çok fazla kişi tanıyan, çok sayıda toplumsal gruba girip çıkan ancak derin insan ilişkileri kuramayan biridir. Herkes tarafından taklit edilmeye duyduğu merak, romanda özellikle vurgulanmıştır. Köşte kalmasına rağmen Nihal dışındaki kişilerle olan ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Ancak, ahlâk anlayışından uzun uzun söz edilmesi, dış dünyaya kapalı köşk yaşamında tek seçenek olarak sunulması ile ilgilidir. Behlül, Bihter’in sevgi ve cinsel gereksinimlerini giderecek tek kişidir. Her koşulda kendisini haklı çıkaran

Behlül'ün kadınlar hakkındaki görüşleri, narsisist eğilimleri olduğuna ilişkin düşünceleri güçlendirir:

Bence işte aşkın felsefesi bundan ibarettir: Bu demetlerden mümkün merteye çok bağlayabilmek... (160)

[. . .]

Bu demetler o kadar çoğalacak, o kadar çoğalacak ki nihayet odamın hücrelerinde boş yer kalmayacak. (161)

Narsisist kişilerin diğer kişilerle eşduyum kuramaması nedeniyle, bu kişilerin âşık olması, narsisist kişilik bozukluğunda bir iyileşme belirtisi olarak değerlendirilir. Saffet Murat Tura'nın Arnold Cooper'a dayanarak narsisizmin temel özelliklerinin mitte bulunduğunu vurgulaması son derece yerindedir, çünkü buradan, aşkın bu kişiler için, neredeyse olanaksız hâle gelme nedeni anlaşılabilir:

Arnold Cooper da Nunberg'e katılarak narsisizmin temel özelliklerinin bu mitin öğelerinde bulunduğunu söyleyecektir. Cooper'a göre bu özellikler kibir, ben merkezilik, büyülenmecilik, duygudaşlık ya da eşduyum yoksunluğu, beden imgesinde belirsizlik, kendilik ve nesne sınırlarının zayıfça ayrılmış olması, sürekli nesne bağının yokluğu ve psikolojik tözün eksikliğidir. (Tura, 2000: 223)

Behlül'ün "bu demetlerden mümkün merteye çok bağlayabilmek" şeklinde ifade ettiği amacı, bu karakterde eşduyum yoksunluğunun ve sürekli nesne bağının yokluğunun kanıtıdır. Ancak bir sonraki alıntı, bu demetlerin çoğalarak odada boş yer bırakmaması, hem Behlül'ün varoluşsal arayışının ve kendilik imgesinin tamamlanmadığını, hem de doyumsuzluğunun olduğunu düşündürür. Bu doyumsuzlukta açgözlülük de vardır. Behlül aşkı aramaktan çok onu tüketmektedir. Açgözlülük, sürekli uyaran, ancak doyurulması olanaksız bir duygudur. Bu nedenle, açgözlülük, kişinin ihtiyacından ve nesnenin verebileceğinden fazlasını istemesine neden olur (Klein, 1999: 23). Bu özelliklerin baskın olduğu bir kişide ahlâkî kaygıların ön planda olması beklenemez. Bu nedenle, Behlül, romanın teması açısından kilit bir figürdür.

Bu bağlamda, Bihter'in yeni bir aşka hazır olması, Behlül'ün bu ilişkinin başlaması için çok fazla çaba harcamasını gereksiz kılar. İlişki süresince Bihter'in iç sorgulamaları, çelişkileri devam ederken Behlül, Bihter'in Adnan Bey'le evliliğinin bir hata olduğunu düşünerek kendisini rahatlatır:

Bu izdivaç dünyanın en çılgın bir şeyi idi. Elbette böyle bir kadın böyle bir kocaya sadık kalamazdı. Şu halde onun ne kabahati olabilirdi? Kabahat asıl izdivacın idi. Hususıyla madem ki o bu hıyanetin vukuu esbabını ihzar [iharetin gerçekleşmesinin sebeplerini hazırlamak] için bir şey yapmamış idi. (252)

Yaşamı uzun bir eğlence olarak gören Behlül için bu ilişki "yeni bir demet"tir. Oysa Bihter, bu ilişki ile Firdevs Hanım'ın kızı olduğu yenilgisini kabullenmektedir. Yine de bir savunma mekanizması olarak bu ilişkide büyük bir aşk yaşanırsa "etinin çağrısını dinleme" günahından arınacağına inanır. Böyle bir inançla bu ilişkiye girmesi Bihter için Behlül'ü "her şey" konumuna getirir. İlişkide paylaşım değil, sahip olma istemi ön plandadır. Adnan Bey'le olan evliliğinde elde edemediği sevgi ve cinselliği Behlül'de bulan Bihter, hem Adnan Bey'e hem de Behlül'e sahip olmaya çalışır.

Kendisine genç kızlık hayallerini veren evliliğinin kadınlığını aç bırakması, yasak aşkı haklı

çıkarma çabasında Bihter'e yardımcı olur; ancak, Bihter, mutsuzluğunu yenerken Firdevs Hanım yaşantısının uçurumuna yuvarlanmıştır. Behlül ile ilişkisinde kendisini "silinmeyecek şekilde lekelenmiş" (225) hisseden Bihter, "lekeli, pis ve murdar" (225) kabul ettiği Firdevs Hanım'la özdeşleştiğini düşünmektedir. Bihter için gerçek uçurum Firdevs Hanım olmaktadır:

Demek bu sabah Bihter, her sabahkinden başka bir Bihter'di. Artık bedbaht [mutsuz], bedbahtlığına acınacak bir kadın değil, bir daha silinmeyecek bir leke ile televvüs etmiş [kirlenmiş], sefil, murdar [pis] bir mahluk idi. Nihayet işte şimdi büsbütün Firdevs Hanım'ın kızı olmuş idi. (255)

Romadaki en ilginç noktalardan biri, Bihter'in başlangıçta Behlül'e âşık olmamasıdır. Ancak ihanetinden dolayı duyduğu suçluluktan aşk ile arınma fikri, Bihter'i tutkulu ve kıskanç bir âşık yapar. Behlül'ü kaybederse kaderine tamamen yenik düşeceğine inanan Bihter, bu ilişkiye sevgisini değil benliğini koymuştur; bu nedenle, ilişkinin sona ermesi onun ölümü demektir. Bihter'in bu ilişkiye girme nedenleri ve Behlül'ün kişiliği dikkate alındığında böyle dinamikler üzerine kurulu bir ilişkinin yürümeyeceği son derece açıktır. Bihter'le yaşadıkları, Behlül için, Halit Ziya'nın deyişiyle "emellerinin üstünde, hatta arzu edilmeye cesaret olunamamış" (247) bir deneyimdir. Ancak Behlül bu ilişkiye geçici bir macera olsun diye değil, yaşamındaki kısa aşk öykülerinin yerini alacak bir sevda romanı açılsın diye girmiştir. Bihter'in onu kaybetme kaygısından doğan tamamen teslimiyetçi, her isteğini onaylayan tavrı, kısa sürede ilişkinin heyecan ve çekiciliğini yitirmesine neden olmuştur. Tarafların birbirine sahip oldukları güvenini hissettikleri an aşkın büyüsünü kaybetmesi de ilişkinin sona ermesinde önemli bir paya sahiptir. Francesco Alberoni, *Âşık Olma ve Aşk* adlı yapıtında bu duruma şu şekilde değinmektedir:

Yüzyıllar boyu, âşık olma, eşlerin birbirini aldatmasına, zinaya neden olan bir olay olarak algılanmıştır. Ancak zina, genel bir kuralın sadece özel bir durumudur ve âşık olma olgusu, yalnızca birlikte olanı ayırdığı ve ayrı olması gerekeni birleştirdiği zaman var olabilir. (Alberoni, 1990: 17)

Bihter ile Behlül'ün ilişkisini başlangıçta Behlül için ilginç yapan, Bihter'in "ayrı olması gereken" oluşudur. Bihter'in tamamen kendisinin olduğunu, ne isterse yapacağını hissettiği anda Behlül onu kocasını aldatan herhangi bir kadın konumuna iterek değersizleştirmiştir. Kuşkusuz burada Behlül'ün sürekli nesne ilişkileri kuramayan, eşduyumdan yoksun bir kişilik oluşu da etkilidir. Ancak Behlül'ün değersizleştirme şekli, onun bencilliğini bir kez daha ortaya çıkarır: "[N]ihayet Bihter'de izdivaç haclesinden [gelin odasından] kaçarak başka birinin mahremiyet hücrelerine giren bir kadın görmeye başlamıştı..." (345). Behlül'ün ilişkide her şeyi kolaylıkla elde edeceğine olan inancı onun heyecanını yavaş yavaş yok ederken Bihter, kaybetme korkusuyla, giderek kıskançlaşmaktadır. Önceleri bir şaka olarak köşkte yayılan Behlül ve Nihal'in evlenmeleri düşüncesi, Firdevs Hanım'ın çabaları ve hem Bihter'in hem de Behlül'ün hissettiği tehditkar tavrı nedeniyle ciddiye dönüşür. Firdevs Hanım tarafından yapılan, Bihter'den intikam alma planıyla Nihal'in bir anda dişi bir rakip durumuna getirilmesi Bihter'i uçuruma daha da yaklaştırır. Bihter'in Behlül'ün Nihal'le evliliğinin gerçekleşmesine engel olmak için her şeyi göze alması, kıskançlığının ve sahip olmaya dayalı sevgi anlayışının sonucudur.

Bihter, kıskançlığın kendisine verdiği öfkenin yanında kendisiyle birlikte Behlül'ü ve Nihal'i de mahvetmeyi düşünmenin acısını yaşamaktadır. Yoğun bir hayal kırıklığı içindedir; ancak bu durum, onun tatminsizliğinden değil, Behlül'ün tavrından kaynaklanır. Behlül'ün kolaylıkla Nihal'le evlilik fikrine kapılması, hattâ gerçek aşkı bulma ümidinin bir kez daha

etkin duruma gelmesi, onun nesne ilişkilerinin ne derece sorunlu olduğunu kanıtlar niteliktedir. Bihter’le ilişkisinden hemen sonra Behlül’ün kendisini yeni bir ilişkiye hazır hissetmesi, onun aşık olduğu kişiyi bir bütün olarak değerlendirme yetisinden yoksun olmasından kaynaklanır: “Narsisist hastalar tarafından önemli ötekilerin geçici idealleştirilmesi “salt cinsel bir ilgi”, kişinin bütünüyle idealleştirilmesine uzanmayan bir beden idealleştirmesi ötesinde bir şey üretmeye yetmez” (Kernberg, 2000: 105). Behlül’ün Bihter’le olan ilişkisini bitiren en önemli nedenlerden biri olan bu özellik, onu sürekli sevda arayışına da yönelten bir öğedir. Firdevs Hanım’ın Behlül’ün Nihal’le evlenmesini sağlayarak Bihter’i mutsuz etme ve ondan öğ alma planının işleminde Nihal’in ruh durumu da yardımcı olmuştur. Bihter, Behlül’ü Nihal yüzünden kaybettiğini düşünerek kıskançlığa esir olurken Nihal de başta hasta babası olmak üzere tüm sevdiklerini Bihter yüzünden yitirdiğini düşünür ve Bihter’i kıskanır. Babasının kendisine olan ilgisizliği de kıskançlığına eklenen Nihal, bu evliliği kabul ederek kendisini feda etmeyi düşünmektedir. Bihter’in bu evlilik düşüncesinden rahatsız olduğunu fark etmesi, Nihal için ek bir motivasyon olmuştur. İkisi de kıskançlık içinde kıvranan Bihter ve Nihal arasında Behlül’ün konumu bir anda ikinci bir sorun oluşturur ve iki kadının rekabeti öne çıkar. Çalışmanın buraya dek olan bölümünden de anlaşılacağı gibi, Bihter, “ahlâkî açıdan zayıf, kötü bir üvey anne” değildir; romandaki tüm karakterlerin kişilik yapıları bu koşullar altında bu sona gidilmesini kaçınılmaz duruma getirmiştir. Bihter yalnızca cennet bahçesine girip orada kalmayı ümit etmiştir ancak Alberoni’nin de belirttiği gibi “oraya sadece bir gün kovulmak ve hayal kırıklığına uğramak üzere girilir” (1990: 104). Ancak, Bihter, bu hayal kırıklığının üstesinden gelemeyerek özkıyımaya yönelmiştir. Bu yönelimde, Freud’un vurguladığı şu noktanın da önemi dikkate alınmalıdır:

Olasılıkla hiç kimse kendisini öldürmek için gereken zihinsel enerjiyi, öncelikle bunu yapmakla aynı zamanda özdeşleştirmiş olduğu bir nesneyi de öldürmüyorsa ve ikinci olarak önceden başkasına yöneltilmiş bir ölüm isteğini kendisine doğru çevirmiyorsa bulamaz. (1996: 337)

Bihter’in durumuna bakıldığında, onun kendisini öldürmesinin hem Firdevs Hanım’ın yaşantısına hem de Behlül’ün ihanetine son verme anlamına geldiği söylenebilir. Tabii ki bu düşünceler de Bihter’in özkıyımaya yönelik süreçte gerekli enerjiyi bulmasını sağlamıştır. Aynı zamanda Bihter, özkıyımaya, kendisini “Firdevs Hanım’ın kızı Bihter” durumuna getiren her şeye karşı gelmiştir. Julia Kristeva’nın “On the Melancholic Imaginary” (Melankolik İmgelem Üstüne) başlıklı yazısında belirttiği özkıyımın yalnızca bir tür dolaylı savaş değil, aynı zamanda alttaki üzüntü ve elde edilmesi olanaksız aşkla bütünleşme olduğu gerçeği, kuşkusuz Bihter için de geçerlidir (Kristeva, 1987:107).

Adnan Bey’in Bihter’in Behlül’le olan yasak aşkını öğrenmesinden ve Bihter’in özkıyımı seçerek baba ve kızın yaşamlarının eskiye dönmesinden sonra, Adnan Bey ve Nihal arasında açılan mesafe kapanır ve Adnan Bey ve Nihal, birbirlerinin yaşamında en önemli kişiler konumuna gelir. Bu dönemde, yaşanan her şey yadsınarak “kötülükten uzak, mutluluk dolu bir yaşam” oluşturulmaya çalışılır. Nihal’in babası ile olan bağımlılık ilişkisi tüm olanlardan hiç etkilenmemiş gibidir. Yine yanılısamaya dayanan bir cennet kurulmaktadır; ancak, Nihal’in yalnız kalma korkusu devam etmektedir:

Şimdi bu baba kız yaşamak için birbirine merbut [bağlı], muhtaç idiler. Bunu tekrar ederken zihninden bir şimşek süratiyle bir korku geçiyordu: Ya ikisinden biri yalnız kalırsa? Sonra bu korkudan kaçmak için babasını çekiyor:

– Artık kaçalım, diyordu ve gözlerini kapayarak, kalbi bir dua ile o korkuya

cevap veriyordu:

- Beraber, hep beraber, yaşarken ve ölürlen... (514)

Sonuç

Romanın bu satırlarla sona ermesi, trajedinin sona erdiğini gösterdiği kadar devam etmesinin kaçınılmaz olduğunu da göstermektedir. Roman, Nihal'in psikolojik süreci açısından okunabilirse de Nihal'in ruhsal gelişimi açısından temelde bir değişiklik olmadığı açıktır. Nihal, sonuçta, hâlâ babasına bağımlı, kendisini, sevdiklerine sahip olduğunda güvende hisseden bir kişidir. Bihter'in sonunun tamamen trajik şekilde sunulmasına karşın diğer karakterlerin bireysel sonları romana dahil edilmemiştir. Ancak romanın sonunda karakterlerin cennet bahçesindeki mutluluğa kavuşabildikleri iddia edilemez. Halit Ziya'nın satrancı andıran romanındaki hamleler, yalnızca Bihter'in değil tüm karakterlerin trajik sonunu kaçınılmaz kılmıştır.

KAYNAKÇA

- Alberoni, F. (1990). *Aşık Olma ve Aşk*. Çev. Gül Çetiner. İstanbul: Düzlem Yayınları.
- Freud, S. (1996). "Düş ve Primal Sahne". *Olgu Öyküleri II*. Çev. Doç. Dr. Ayhan Eğrilmez. İstanbul: Payel Yayınları. 222-240.
- (1998). *Ruhçözümlemesine Giriş Konferansları I-II*. Çev. Dr. Emre Kapkın ve Ayşen Tekşen Kapkın. İstanbul: Payel Yayınları.
- Fromm, E. (1990). *Sahip Olmak ya da Olmak*. Çev. Aydın Arıtan. İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- İleri, S. (1999). "Aşk-ı Memnu yada Uzun Bir Kışın Siyah Günleri". *Biten (İki) Yüzyıl*. İstanbul: Kaf Yayıncılık. 175-296.
- Kernberg, O. (2000). *Aşk İlişkileri*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000.
- Klein, M. (1999). *Haset ve Şükran*. Çev. Orhan Koçak ve Yavuz Erten. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kristeva, J. (1987). "On the Melancholic Imaginary". *Discourse in Psychoanalysis and Literature*. Çev. Louise Burchill. New York: Methuen & Co. 104-123.
- Sinclair, A. (1993). *The Deceived Husband*. Oxford: Clarendon Press.
- Tanpınar, A.H. (1977). "Halit Ziya Uşaklıgil". *Edebiyat Üzerine Makaleler*. Haz. Zeynep Kerman. İstanbul: Dergâh Yayınları. 275-78.
- Tura, S.M. (2000). *Günümüzde Psikoterapi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Uşaklıgil, H.Z. (2001). *Aşk-ı Memnu*. İstanbul: Özgür Yayınları.